

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«ԲԻՒՐԱԿԱՆ, հանդէս ազգային, գիտական, գրական եւ քաղաքական», Կ. Պօլիս, 1901, № 1—20, Կ. Պօլիս հայոց մամուլի մէջ սովորական է տեսնել զարմանալի կերպարանափոխութիւններ. այսօրուայ քաղաքական ամենօրեայ լրագիրը, մէկ էլ տեսաք, վաղը դարձաւ կամ կրօնական, կամ մանկավարժական կամ զուտ գիտական, գրական մի շարքաթաթերթ, երկշաբաթաթերթ, մինչև իսկ ամսաթերթ: Այս վիճակին է ենթարկուել և «Բիւրակնը»: Մի քանի ժամանակ առաջ դա մի շաբաթաթերթ էր, նուիրուած զըլխաւորապէս ազգագրութեան. իսկ այսօր հայ-բողոքական համայնքի օրգան է դարձել: Այս կողմից նոր «Բիւրակն»-ը հետաքրքրական է. տեսնենք ինչպէս են հանդէս դալիս մեր բողոքական եղբայրակիցները գրական ասպարէզում: Բայց նախ մի քանի խօսք կրօնապէս բաժանուած հայ համայնքների յատուկ մամուլի մասին:

Մենք կրօնական ազգ ենք, տիրացու ազգ. երկար ժամանակ միմեանց միտ ենք կրծել՝ լուսաւորչական, կաթոլիկ և բողոքական դասանութիւնների մէջ եղած դասանութիւնների պատճառով: Այժմ թէև մի քիչ խելքի ենք եկել թէև ընդունում ենք որ լաւ հայ կարող է լինել նաև բողոքականը, կաթոլիկը, բայց և այնպէս, հին արիւնը դեռ վաղում է մեր երակներում, ուստի և զանազան դասանութիւնների կրօնական համայնք-

ները շատ սիրում են առանձնանալ, հարկաւոր դէպքում հին թըշնամութիւնն ու անհամբերողութիւնը ցոյց տալ միմեանց դէմ: Իսկապէս մենք դեռ երգում ենք Պէշիկթաշլեանի «Եղբայր եմք» երգը. իսկապէս այդ զաղաւարը դեռ մեզանում մեծ մասամբ մի վերացական ձև է և կեանքի մէջ շատ թոյլ, համարեա աննկատելի գործադրութիւն է գտնում: Վերջնենք հէնց պարբերական մամուլը: Ձենք խօսում կրօնական մամուլի մասին. բայց երբ մի լրագիր կամ շաբաթաթերթ կրում է «ազգային, գիտական, գրական և քաղաքական» վերնագիրը, պէտք էր սպասել որ նրա մէջ հաւասարապէս տեղ պիտի գտնէին թէ՛ լուսաւորչականը, թէ՛ բողոքականը և թէ կաթոլիկը, որովհետև չը կայ բողոքական կամ լուսաւորչական գիտութիւն, չը կայ բողոքական կամ լուսաւորչական ազգութիւն. դրանք ընդհանուր են, դրանք ասպարէզներ են, ուր հանդէս են գալիս ոչ թէ այս կամ այն դասանութիւնը, այս կամ այն եկեղեցական կազմակերպութիւնը, այլ ամբողջ ազգը, ինչ կրօնական տարրերից էլ կազմուած լինի նա: Բայց մեզանում այդպէս չէ: Մեր իւրաքանչիւր կրօնական համայնք աշխատում է ունենալ իր յատուկ օրգանը. մեզանում խօսք է լինում հայ-կաթոլիկ գրականութեան մասին (ոչ կրօնական), կարծես դա մի առանձին, անջատուած գրականութիւն է, նոյն ազգին չէ պատ-

կանում և կարծես մի Հ. Ալիշանի, մի Պ. Աղամանի գրուածքները չեն պատկանում հասարակաց թէ՛ լուսատրչականին և թէ՛ բողոքականին, որքան պատկանում են կաթողիկոսներին Այս առանձնացումը, այս կղզիացումը մի այնպիսի չէ՝ զոք, համայնական ասպարէզում, ինչպիսին է գրականութիւնը, մի շատ զօրաւոր փաստ է, որ ցոյց է տալիս թէ որքան մենք դեռ թոյլ ու որորմելի ազգային գաղափար ունենք: Երևոյթը անհասկանալի կը լինէր, եթէ մենք նկատի չունենայինք, որ այդ բոլորը առաջ է գալիս շատ նեղ, շատ սահմանափակ ըմբռնողութիւնից: Անջատումը մի տխուր, անխուսափելի անհրաժեշտութիւն է. նրան ստեղծողը, զարգացնողը դարձեալ նոյն հին հանգամանքն է, այն, որ մենք տիրացու ազգ ենք: Կ. Պօլսի լրագիրները աւելի նեղ կրօնական են, քան գրական-հասարակական: Ընդհանուր, առաջադիմական թեմաներ չը կան. դուք տեսնում էք այնտեղ եկեղեցական այս կամ այն տօնի բացատրութիւնը, տեսնում էք որ ամեն ինչ—ուր, յօդուած, դատողութիւն, փաստ, պտոյտ է գալիս կրդերականութեան շուրջը: Թող չը լինի հայ տէրտէրը, վարդապետը կամ եպիսկոպոսը, և Կ. Պօլսի հայ լրագրի մէջ դուք համարեա ոչինչ ազգային, բուն հայկական նիւթ չէք գտնի—եւ որովհետեւ չէ կարելի հարկադրել բողոքականին որ նա հետաքրքրուի այնպիսի կրօնական գրուածքներով, որոնք հետաքրքրական են դիցուք լուսատրչականի համար, ուստի ծագում է անհրաժեշտութիւն որ բողոքականն էլ իր լրագիրն ունենայ, թէև աշխարհիկ լրագիրը, որովհետեւ նա էլ նոյն նեղ ու սահմանափակ հասկացողութիւնների տէր հայն է, նոյն տիրացուն է և ուզում է իմանալ թէ ինչ են գրում իր պատուելի, իր կրօնական

հայեացքների մասին:

Հիմա դառնա՞նք «Երկրակնք-ին» նրա պիստոյ դեկալարն է Բօբէրտ-Սօլէշի պրօֆէսոր Յ. ձէճիգեան, աշխատակիցների թւում էլ պատահում ենք «պրօֆէսոր» անուն կրողների: Բայց ի՞նչ է այս շարաթաթերթը: Զմիւռնիայում 1839 թուից բողոքականները հրատարակում էին «Շտեմարան պիտանի դիտելեաց» անունով հանդէսը: Վերնագիրը շատ գեղեցիկ կերպով բնորոշում էր թէ ինչ տիպի պարբերական հրատարակութիւն է դա: Մի շտեմարան, ուր կարելի էր գտնել այն ամենը, ինչ բողոքական քարոզիչը կարեր էր համարում տալ ընթերցողին. մի քիչ աստղաբաշխութիւն, քիչ կենդանաբանութիւն, քիչ բարոյական պատմութիւն, աշխարհագրութիւն. մէկ էլ տեսանք մի գուարճալիք, մի առակ, մի աղօթք, մի խօսքով ամեն բանից մի մի կտոր: Այս տեսակ մի շտեմարան էր և Վենետիկի «Բագմամվէպը» իր հրատարակութեան առաջին տարիներում: Այսպիսի մի շտեմարան է և «Երկրակնք»-ը: Թերթում էք այդ շարաթերթը: Գտնում էք բնագիրտական յօդուածներ, անցած դարերի համառօտ տեսութիւններ և յանկարծ՝ «Աղօթքի ժամեր», «Աստուծոյ անձնատրութիւնը», կամ ուրիշ կրօնական մտածողութիւններ. մէջէմէջ ձեր առջև են գալիս մի վէպիկ, մի բարեպաշտական, հոգեշահ պատմուածք, մի ճառ: Վիկտորիա թագուհու մահուան առիթով, մի ուղերձ՝ հօլանդական Վիլհելմինա թագուհու ամուսնութեան առիթով և այլ այդպիսի պլիտանի և անպիտան գիտելիքներ: Ընդհանուր առմամբ, պրօֆէսորների այդ շարաթաթերթը մի միթիթարական երևոյթ չէ կազմում. նա միայն ցոյց է տալիս որ հայը նոյն իսկ գիտութեան, գրականութեան ասպարէզում էլ չէ կարող չը լինել աղանդաւոր, եկեղեցական այս կամ այն

գոյն կրող մի անհատ Ընդհանուր հարցերի վերաբերմամբ շարաթաթերթում տիրում է նոյն պոլտական մթնոլորտը: Այսպէս, օրինակ, մի ամերիկացի օրիորդ հարց է բարձրացրել թէ արդեօք «նորավէպ» բառը համապատասխանում է «novelle» բառին թէ՞ ոչ: Այս հարցը երկնային մի մանանայ էր և. Պօլսի գրական Սահարայի համար. ամեն կողմից սկսեցին դատողութիւններ տեղալ, խնդրել դուրս եկաւ «Բիրակն»-ի էջերից, զրաւեց բոլոր լրագիրների ուշադրութիւնը: Ամիսներ են անցել, ահադին քանակութեամբ չօղուածներ են գրուել, բայց հարցը այսօր էլ օրուայ հրատապ հարցն է: Ահա ինչով են զբաղված և. Պօլսի գրագէտները...

Մեր եղբակացութիւնը «Բիրակն»-ի մասին. նա կարող է շատ լուս գոհացնել բողոքական հային, ինչպէս, օրինակ, մի «Բիւլանդիոն» գոհացնում է լուսաւորչականին: Բայց միմիայն «հայ» անունով լուսականացողին նա չէ կարող դոհացնել: Ընդհանրական, տխուր մտածողութիւններ միայն կարող է պատճառել: Առանց աստուածաբանութեան և ոչ մի քաջ: Տէ՛ր Աստուած. բայց մենք արդէն քանակութիւնը դարձնում ենք...

«Вѣстникъ Европы», մայիս, յունիս. Իր ճանապարհորդական նկարագրութիւններով բաական չափանի անուն վաստակած Նեգենի Մարկով սկսել է տպագրել «Ռուսաց Հայաստան» վերնագրով աշխատութիւնը, որ այս երկու գրքի մէջ գեռ չէ վերջացած: Հեղինակը ճանապարհորդութիւն է կատարել Քիֆիսից Դիլիմանի վրայով դէպի Երևան, Եջմիածին, Անի և նկարագրում է իր տպաւորութիւնները: Միշտ մի առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում օտար, չը նախապաշարուած մարդու այցելութիւնը մեր

երկրին: Թէ ինչ կարծիք ունենք մենք ինքներս մեր մասին, թէ ինչ ենք մենք իրրեւ ազգ, իրրեւ կուլտուրական տառաջդիմութեան հետեւող մի հասարակութիւն, թէ որքան ենք առաջացել և առհասարակ առաջանում ենք արդեօք,—սրանք հետաքրքրական հարցեր են և այս հարցերի անհշառ լուսաբանութիւնը մենք կարող ենք գտնել այն մարդկանց վկայութիւնների մէջ, որոնք զալիս են հեռուից, տեսնում են մեզ, մեր տունը, մեր նիստ ու կացը և հաղորդում են իրանց տպաւորութիւնը: Պ. Մարկովը բաական ուշադիր և բարեխիղճ ուղևոր է. հայերի վերաբերմամբ առանձին, աչքի ընկնող նախապաշարմունք մենք չենք նկատում նրա գրութեմէ մէջ, իսկ սա, վերջին տարիներս ռուսաց մամուլի մի չափանի մասի բռնած թշնամական դիրքի տեսակէտից, մի շատ գնահատելի յատկութիւն է: Հետաքրքրութեամբ է կարդացնում այ. Մարկովի ճանապարհորդութիւնը. նա գրում է կենդանի լեզուով, չէ ծանրաբեռնուած աւելորդ նկարագրութիւններով: ամփոփ ուղևորական նկարագրութեան մէջ գրում է այն ամենը, ինչ ճանապարհորդի համար հետաքրքրութիւն է ներկայացնում: Տեղ-տեղ այ. Մարկովի նկարագրութիւնները լուսահատական տպաւորութիւն է թողնում: Այսպէս է, օրինակ, Սեանի լճի ափին գտնուող Չիբուխլու հայ գիւղի նկարագրութիւնը: «Տներ չեն, այլ ինչ-որ ալրեր վայրենի քարերից, լառանց պատուհանների, մի հատիկ դռնով. հող է կտուրը տափակ սապատողի կամ թեք բլրակի նման. անասունները պահւում են նոյնպիսի մուֆ գոմերում, ինչպէս և մարդիկ. աշխատել այնտեղ չէ կարելի, տեսնել մի բան չէ կարելի,—կատարեալ գաղանալին որջ անձրեկից և ցրտից պաշտպանուելու համար: Այդտեղ էլ, կտուրների վրայ,

կարերն են. անկարդ կոտորումը թափուած են դարին, ցորենը, չոր խոտի խուրճերի նման: Խրճթի մօտ աթարի տարօրինակ բուրգեր, որոնք դրսից ծեփուած են չորացած թրիքով և ցխով, որպէս զի այն դարձահոտ վառելիքը չը փշանայ անձրեկից և ցրիւ չը գայ տաքից: Այս սե բուրգերը շատ ինքնատիպ և միևնոյն ժամանակ շատ վհատեցուցիչ տեսք են տալիս այստեղի հայ գիւղերին: Խրճթի մէջ—նոյն ցեխը, ամեն մի յարմարութեան, մարդկային պահանջների նոյն կատարելալ բացակայութիւնը: Վառարանի տեղ—մի ահագին կա է սափոր հողի մէջ, (երեւի թոնիր), որը լաւ տաքացնում են, լետոյ տանտիրուհին ճարպիկութեամբ կը ծեփէ նրա տաքացրած պատերը ցորենի խմորով և մի վալլեկանից լետոյ այդ պատերից պոկում է ահագին, փափուկ, թղթի թերթի պէս բարակ լավաշը, որ Վովկասի բնակիչների համար ոչ միայն հաց է, այլ և ափսէ, և՛ անձեռոցիկ, և՛ փաթաթելու թուղթ: Բնակարանի շուրջը—ոչ մի հատ թուփ, ոչ մի հատ ծառ. չը կան բակեր, բանջարանոցների Մարդկային անկարողութեան և ստորացման տխուր, ողորմելի տպատրութիւն: Այստեղ հացերը և հայուհիները թուրքերի նման են հագնուած. կանաչ դէմքի և գլխի ներքի մասը փաթաթում են աղլուխներով, իսկ ումանք ծածկում են նոյն իսկ ամբողջ դէմքը. հագնում են նոյն խալտարդէտ արխալուղները, գոգնոցները, շալվարները, ունին բազմաթիւ հիւսած ծամեր և նոյնպէս պատառոտուն ու կեղտոտ են, ինչպէս թրքուհիները կամ բօշա կանաչք: Ահա ինչ տեսակ իրականութիւն է տիրում մեր նոյն իսկ այնպիսի անկիւններում, որոնց չէ կարելի խալ ու մոռացրած անուանել, որոնք գտնուում են բանուկ, մեծ ճանապարհների վրայ: Այս նկարագրութիւնը ցոյց է տալիս որ մեր գիւղացին դեռ չէ դուրս եկել կեցութեան այն շրջանից, որ տեսել ու նկարագրել է «Բենեֆոնը մեղանից 2 հազար տարի առաջ: Բայց եօրբ, վերջապէս երբ պիտի դուրս դայ...

Պ. Մարկով ուշադրութեամբ է վերաբերում դէպի իր տեսած տեղերի պատմական անցեալը: Նա պատմում է Երևանի, Էջմիածնի, այլ և այլ վանքերի անունների հետ կապուած աւանդութիւնները և պատմական եղելութիւնները: Չենք կարող չը խոստովանել որ նա բարեխղճութեամբ է ուսումնասիրել այդ բոլորը: Պատմական տեղեկութիւնների մասին մենք կը խօսենք ուրիշ անգամ, երբ վերջանայ ճանապարհորդութեան տպագրութիւնը: Բայց այստեղ չենք կարող մատնացոյց չանել մի սխալ, Համարեա բոլոր ռուս ճանապարհորդները, Սևան վանքի անունը բացատրելու համար, փոխանակ «Սևան», գրում են «Սև վանք»: Պ. Մարկովն էլ այդպէս է անում. բայց դա սխալ է. Սևանը երբեք Սև վանք չէ կոչուել և այդ անունը այդպէս բացատրելը լիշեցնում է մեր հին լեզուագէտներին, որոնք հաւատացնում էին թէ «կատուս բառը կաղմուած է «կա ի տուն» բառերից...

«Историческій Вѣстникъ», լուսնիս Անցեալ տարուանից Էջմիածնի միաբաններից մէկը, Խաչիկ վարդապետ Դարեան, օգտեց իր հաշտով պեղումներ կատարել Վաղարշապատի շրջականներում և հողի տակից երևան հանեց մի ամբողջ հին եկեղեցի, «Ջուարթնոց» անունով: Հնագիտական մի նշանաւոր գիտ է դա. բոլոր հետաքրքրուողները գրեցին այդ մասին, մանաւանդ շատ խօսեցին ռուսաց մամուլի մէջ: Այս ամսագրի մէջ մի ոմն պ. Տկաչեւի նոյնպէս խօսում է Ջուարթնոց եկեղեցի

ցու աւերակների մասին մի փոքրիկ լօղոածում, որի վերնագիրն է «Նոր գտնուած տաճար և Ս. Գրիգորի մասունքները»։ Երբ նկարագրում են մի հնագիտական նշանաւոր լիշատակարան, այդ և՛ հասկանալի է, և՛ բնական, Բայց ձուարթնոց եկեղեղեցու վերաբերմամբ նկատում է և մի բան, որի մասին չենք կարող երկու խօսք չստել։ Աւերակները դեռ նոր են բացուել, նրանց դեռ պէտք է ենթարկել մանրամասն ուսումնասիրութեան։ Բայց այժմեանից, ձեռաց, առանց երկար ու բարակ որոնելու, արդէն վճիռներ են կալացնում. ասում են թէ այդ եկեղեցին շինուած է հեթանոսական կռատան տեղը, թէ նրա սիւնների տակ են պահուել Գրիգոր Լուսաւորչի մասունքները, որոնցից գտնուել են այժմ կողերը, ուսի ոսկորները։ Կա՞ն հաստատ, գրական փաստեր՝ այդ բոլորը ապացուցանելու համար։ Ո՛չ, չիմնում են Ագաթանգեղոսի վրայ, որի հեղինակութիւնը խիստ կասկածների է ենթարկուած, հիմնում են Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմագրութեան վրայ, որ գրուած է IX դարում. վկայ են կանչում Մովսէս Կաղակաւոտացուն, որ VII դարի գրող է։ Գրիգոր Լուսաւորչից ժամանակով այդքան հեռու պատմիչների հաղորդած տեղեկութիւնները առնուազն կարելի է ընդունել իբրև աւանդութիւններ, իսկ իւրաքանչիւր աւանդութիւն դեռ պատմութիւն չէ. պէտք է նրան ուսումնաթիւրել, գտել, ճշմարտութիւն դարձնել և ապա միայն հաղորդել աշխարհին։ Դաշիկ վարդապետը կարող է շատ լաւ պեղումներ կատարել, բայց դարերի մթութեան մէջ կորած հարցերի լուծման մէջ միանգամայն անձեռնհաս լինել։ Սակայն նա իւրաքանչիւր իրան գիտողին իբրև հաստատուն փաստեր հաղորդում է իր ենթադրութիւնները, որոնք և տարածուած են մամուլի մի-

ջոցով։ Թէ որքան նրան լոռները կարողանում են ճիշտ ըմբռնել պատմական անցքերը, երեւում է հէնց նրանից որ պ. Տկաչեւ առում է թէ ձուարթնոց եկեղեցին շինողը «Հայոց Թագաւոր Ներսէս երրորդն» էր, մինչդեռ այդպիսի Թագաւոր հայերը երբեք չեն ծնեցել։ Ուզում ենք ասել, որ գիտեր անելը հեշտ բան չէ. պէտք է վերին աստիճանի զգուշութեամբ և լրջութեամբ վերաբերուել ամեն մի գիտի. տաքը չափել, մի կտրել—այս պահանջը մանաւանդ պատմութեան վերաբերմամբ պիտի գործադրել։

«Բիւզանդիստում» Սեդրակեան եպ.-ի մասին, ի միջի ալլոց, տպուած է հետեւեալը. «Մալիս 14 թ. Տփիսիսէ մեզ զրկուած լօղոած մը երկարօրէն կը խօսի Աստրախանի Առաջնորդին դէմ։ Բայց մենք զրական կամ պատահական օգուտ մը չենք տեսներ այսպիսի լոկ վիճաբանական գրութեան մը հրատարակումէն, մասնաւանդ որ իրողութիւն մը չկայ մէջտեղ, քանի որ կատարուած ընտրութիւնն Ատրպատականում ոչնչացեր է ընտրելոյն հրաժարումովը...

«Հնար չէ անտեսել Սեդրակեան Եպ.-ին բռնած դիրքին կարևորութիւնն Արեւելեան Հայ Կղերին մէջ։ Իր բոլոր պակտութիւններով հանդերձ, մարդը վարչական ձիրքեր ունի և եթէ օրուան քաղաքականութեան լարմարիլ կը ցուցանէ, իր մտադրած եկեղեցական բարեփոխներն ալ այնքան կարևոր են որ թերևս իրեն ներուի այդքան քաղաքագիտութիւն կամ կենցաղագիտութիւն մը։ Վերջապէս, Տփլիսի Առաջնորդ Սուրէնեանց Արքեպիսկոպոսին պէս պարապ մարդ չէ։ Շուշիի նոր Առաջնորդ Գառնակերեան Եպ.-ին պէս ալ դատարկուող մը չէ։ Եջմիածնի մէջ քնացած միւս Եպիսկոպոսներուն պէս մինչև իրիկուն քնացող, կամ սամաւարներու

շուրջն յօրանջող մ'ալ չէ՝ Թէ՛ գըլ-
տի, Թէ՛ գըլի տէր մարդ է Արիս-
տակէս Սրբազան, և իր կարծիքնե-
րուն, իր գաղափարներուն քաջու-
թիւնն ալ ունի, որովհետեւ չաճախ
հրապարակ կ'իջնէ մէյմէկ գիրքով
և իր նախասիրած դատը կ'պաշտ-
պանէ, կամ իր գտած գեղծումները
կ'նշանակէ։ Եջմիածինն ալ՝ կ'ցա-
պինք ըսելի՛ ի վաղուց անտի աշնքան
վշտառիթ բոյն մը դարձած անձնա-
կան, կուտակցական, փառասիրական
մեքենայութիւններու որ եպիսկո-
պոս մը չենք կրնար դատապարտել՝
Եջմիածնի մարդոց հետ նոյնանալ
չուզելուն համար։ Չէ՛ որ նոյն ինքն
Ս. Հայրապետն ևս բաւական ժամա-
նակէ՛ ի վեր հեռու կ'մնայ Եջմիած-
նէ, չախորժելով տեղացի բարոյա-
կան—ընկերական մեղկացուցիչ վը-
հատեցուցիչ միջավայրէն։

«Ժամանակաւ Արիստակէս Եպս. ի
դէմ գրեցինք, Ա. ր. և ւ. լ. քի մէջ,
երբ Մակար Վաթողիկոսին դէմ կը-
մեքենայէր։ Բայց անկէ ի վեր
մարդը Վաթողիկոսի պաշտօնն ըմ-
բռնելու կերպին վրայ աշնայիսի
ուշագրաւ չաշտնութիւններ՝ ըրաւ,
«եկեղեցական բարեկարգութեան»
համար աշնայիսի առողջ գաղափար-
ներ չաշտնեց աշնքան կորովի լե-
զուաւ որ արդի Ս. Հայրապետին թող
և յուսահատ վարչութեանէն ետքը,
շատ հաւանական է որ Հայ. Եկեղե-
ցին պէտք ունենայ Աստրախանի
Առաջնորդին հովուութեան՝ մաք-
րելու համար աշն Ազգաստայ ախոռ-
ներն որք օրէ օր կ'ապականեն
Մայր-Աթոռը։ Գաղափարի տէր, և

իր գաղափարը գործադրելու քաջու-
թիւնն ունեցող, վարչապէտ, գործի
մարդ Վաթողիկոսի մը պէտքն հա-
ւանօրէն ալ աւելի զգալի պիտի ըլ-
լայ երբ կարգը գայ նոր ընտրու-
թեան մը, և, համակրինք Արիստա-
կէս Եպս. Սեդրակեանին թէ՛ ոչ,
կամաւ կոյր պէտք է ըլլանք հիմա-
կուց չտեսնելու համար թէ՛ այս ա-
մեն ձիրքերով Արիստակէս Եպս. էն
աւելի օժտեալ եկեղեցական մը զը-
ժուարաւ պիտի գտնէ Եջմիածնի
Ընտրողական ժողովը։ Ինչպէս գի-
տէք, Արիստակէս Սրբազան Ամուս-
նական մի օրինակ և վճռական Օ-
րէնքի մը հաստատման կուտակից
է, և Ամուսնալուծումն ալ կ'ընդունի,
չար և նման Բիւզանդիոնի մէջ
պարզուտ տեսութեան։ Արիստակէս
Եպս. նաև քահանայութիւնը բարձ-
րացնելու և քահանաներուն որոշ
թոշակ կապակի գաղափարն ընդու-
նած է, ճիշտ ինչպէս պաշտպանուե-
ցաւ Բիւզանդիոնի մէջ, Վեր-
ջապէս, Արիստակէս Սրբազան մեծ
կարեւորութիւն կուտայ կարգ, կա-
նոն, կարգապահութիւն մտցնելու
Հայ Եղեւրնի մէջ, և իր վրայօք Ռու-
սահայ եկեղեցականներուն բանե-
ցուցած լեզուէն ալ կ'հասկնանք
թէ ինքնդինք չարդի տալ գիտէ։
Առասիկ Վաթողիկոսութեան ընտրե-
լի մը որ կ'ներկայանայ որոշ ծրա-
գրով մը, և բնաւ չզարմանանք ե-
թէ եկեղեցական խնդիրներու մէջ
բոլոր յառաջդրմականք աշնայիսի
եկեղեցականի մը կաթողիկոսացման
փափաքին օր մը։

(«Բիւզ.» թ. 1416).